

Зміст

Пролог	9
I. Новий реалізм	17
II. Справжній «Володар мух»	36
Частина перша. Природний стан людини	55
III. Народження <i>Ното рирру</i>	62
IV. Полковник Маршалл і солдати, які не стали стріляти	87
V. Прокляття цивілізації	107
VI. Таємниця острова Пасхи	127
Частина друга. Після Аушвіца	149
VII. У підвалі Стенфордського університету	153
VIII. Експеримент Стенлі Мілгрема	171
IX. Смерть Кетрін Сьюзен Дженовезе	191
Частина третя. Чому хороші люди стають поганими	207
X. Як засліплює співпереживання	212
XI. Як розбещує влада	233
XII. У чому помилилося Просвітництво	250

<i>Частина четверта. Новий реалізм</i>	259
XIII. Сила внутрішньої мотивації	271
XIV. <i>Homo ludens</i>	286
XV. Яка на вигляд справжня демократія	303
<i>Частина п'ята. Підставити другу щоку</i>	325
XVI. Чаювання з терористами	330
XVII. Найкращий засіб від ненависті, несправедливості й упередження	352
XVIII. Коли солдати залишили окопи	368
<i>Епілог</i>	381
<i>Подяки</i>	401
<i>Примітки</i>	403

Пролог

Напередодні Другої світової війни командування британської армії опинилося перед екзистенційною загрозою. Лондону загрожувала серйозна небезпека. Місто, за словами Вінстона Черчилля, перетворилося на «найбільшу мішень у світі, таку собі величезну, жирну, породисту корову, яку прив'язали десь у лісі, щоб приманювати хижих звірів»¹.

Хижими звірами були, звісно, Адольф Гітлер і його військова машина. Якби британське населення не витримало терору його бомбардувальників, це означало б кінець нації. «Завмруть перевезення, безхатченки кричатимуть про допомогу, місто перетвориться на справжнє пекло», — такі побоювання висловлював британський генерал². Мільйони мирних жителів зламалися б під натиском, й армія навіть не прийшла б до бою — вона була б зайнята стримуванням істеричного натовпу. Черчилль передбачав, що принаймні три-чотири мільйони лондонців покинуть місто.

Якщо ви прагнете дізнатися, як звалити на людські голови всі біди світу, прочитайте лише одну книгу: *Psychologie des foules* — «Психологія мас», — яку написав один із найвпливовіших науковців свого часу, француз на ім'я Гюстав Ле Бон. Гітлер проштудіював її від палітурки до палітурки. Читали її і Муссоліні, Сталін, Черчилль та Рузвельт.

Ле Бон у своїй книзі детально описує, як люди реагують на кризові ситуації. Майже з перших сторінок він стверджує: «Людина спускається на кілька сходинок нижче сходами цивілізації»³. Коли вибухають паніка й насильство, ми, люди, розкриваємо свою справжню природу.

* * *

19 жовтня 1939 року Гітлер представив своїм генералам план німецького нападу. «Безжалісно застосовувати повітряні сили проти серця британської волі до опору, — наказав він. — Розпочати підготовку до атаки найближчим часом»⁴.

Уся Британія завмерла в очікуванні лиха. Розглядався відчайдушний план викопати мережу підземних сховищ у Лондоні, але врешті-решт його відхилили через занепокоєння, що паралізоване страхом населення відмовиться знову виходити на поверхню. Останньої миті кілька психіатричних лікарень розбили за містом польові табори, щоб надавати допомогу першій хвилі жертв.

І ось страшний день настав.

7 вересня 1940 року 348 німецьких бомбардувальників перетнули Ла-Манш. Цей день потішив лондонців гарною погодою, і коли о 16:43 заревіли сирени, до неба звели очі тисячі людей, які насолоджувалися прогулянкою. Той вересневий день увійде в історію як «Чорна субота», а згодом як «Бліц». Протягом наступних дев'яти місяців тільки на Лондон буде скинуто понад 80 000 бомб. Ущент було знищено цілі райони. Мільйони будівель у столиці були пошкоджені або зруйновані, а понад 40 000 людей у Великій Британії загинули.

Тож як відреагували британці? Що сталося, коли країну місяцями невпинно бомбардували? Чи люди втратили розум? Чи поводитися вони як дикі звірі?

Я розпочну зі свідчень одного канадського психіатра.

У жовтні 1940 року доктор Джон Маккерді відвідував бідні околиці в південно-східній частині Лондона, яка особливо постраждала під час повітряної атаки. Усе, що залишилося від цілого району, — це незліченні кратери від вибухів і зруйновані будинки. Якби «справжнє пекло» існувало десь на землі, воно було б саме тут.

То що ж побачив доктор, коли пролунала чергова повітряна тривога? «Маленькі хлопчики не припинили своїх

вуличних ігор, покупці й далі торгувалися з продавцями, знуджений поліціант байдуже регулював рух, а велосипедисти так само кидали виклик смерті і правилам дорожнього руху. Хоч куди б я поглянув, ніхто й на мить не подивився на небо»⁵.

Узагалі кожен, хто згадував «Бліц», у своїх розповідях завжди дивувався тому неймовірному спокою, який панував у Лондоні в ті місяці. Один американський журналіст, який брав інтерв'ю у британського подружжя в їхній кухні, зазначив, що вони сьорбали чай, навіть коли шибки дзвеніли в рамах. «Невже вам не страшно?» — запитав журналіст. «О ні, — відповіли йому. — Що хорошого було б із того, якби ми боялися?»⁶.

Вочевидь, Гітлер дечого не врахував: він забув про квінтесенцію британського характеру — твердість духу. А ще про іронічне почуття гумору, яким звеселяли власники магазинів, розвішуючи перед своїми зруйнованими приміщеннями таблички з надписами: «Ми відкриті — БІЛЬШЕ, НІЖ ЗАЗВИЧАЙ». Власники пабів не відставали, дехто працював посеред розрухи з таким гаслом: «ВІКНА ВИБИТІ, АЛЕ В НАС ВИ ВСЕ ОДНО ЗІГРІЄТЕСЬ. ЗАХОДЬТЕ Й ПЕРЕКОНАЙТЕСЯ»⁷.

Британці ставилися до нальотів німецької авіації приблизно як до затримки поїзда. Дратує, не без цього, але загалом можна й потерпіти. Залізничні сполучення, до речі, під час «Бліцу» працювали, і тактика Гітлера майже не залишила сліду на вітчизняній економіці. Більш збитковим для британської військової машини був Великодній понеділок у квітні 1941 року, коли ніхто не вийшов на роботу через вихідний⁸.

Протягом кількох тижнів після того, як німці розпочали серію бомбардувань, про ситуацію в повітрі сповіщали наче про прогноз погоди: «Сьогодні ввечері очікуйте бомбопад»⁹. За словами американського спостерігача, «нудьга швидко поборолася всі інші почуття й відчуття англійців, тому ніхто більше не ховається в укриття»¹⁰.

А як щодо морального спустошення? Що сталося з мільйонами травмованих жертв, про яких попереджали експерти? Хоч як дивно, їх просто не було. Звісно, люди страшенно сумували, лютували й журилися за втраченими близькими. Але палати в психіатричних лікарнях залишалися порожніми. Ба більше, психічне здоров'я населення значно поліпшилося. Алкоголізм пішов на спад. Самогубств стало менше, ніж за мирних часів. Після закінчення війни багато британців навіть сумували за днями «Бліцу», коли люди допомагали одне одному й нікого не хвилювало, хто яку партію обстоює чи скільки грошей заробляє¹¹.

«Британське суспільство багато в чому зміцнилося завдяки “Бліцу”, — писав пізніше британський історик. — Певно, це розчарувало Гітлера»¹².

Ось так виявилось, що теорії великого знавця психології натовпу Гюстава Ле Бона насправді далекі від істини. Криза пробудила в людях не найгірше, а *найкраще*. Коли вже на те пішло, англійці навіть дещо піднялися сходами цивілізації. «Мужність, гумор і доброта звичайних людей, — поділилася у своєму щоденнику одна американська журналістка, — не перестають вражати в реаліях, які з багатьох причин можна назвати кошмарними»¹³.

Ці несподівані наслідки німецьких бомбардувань призвели до суперечок про вибір стратегії Великої Британії. Королівські військово-повітряні сили готувалися розгорнути власну ескадрилью бомбардувальників проти ворога, і тоді постало питання, як зробити це найефективніше.

Цікаво, але навіть з огляду на всі свідчення військові експерти країни й надалі підтримували ідею про те, що моральний дух нації можна підірвати бомбардуваннями. Так, із британцями цей план не спрацював, міркували вони, але британці — особливий випадок. Жодному іншому народові на планеті не зрівнятися з їхніми рівноваженістю та стійкістю. Що вже й казати про німців, чий вроджений «брак

моральної твердості» означав, що вони «не витримають і чверті бомбардувань», які пережили британці¹⁴.

Серед тих, хто підтримував цю думку, був близький друг Черчилля Фредерік Ліндеманн, також відомий як лорд Червелл. Одна рідкісна фотографія зображає його як високого чоловіка в касці, що спирається на ціпок і дивиться на вас із крижаним виразом обличчя¹⁵. У запеклих дебатах щодо повітряної стратегії Ліндеманн залишався непохитним: бомбардування *працює*. Як і Гюстав Ле Бон, він мав несхвальний погляд на маси й уважав людей за боягузів, які легко впадають у паніку.

Щоб підтвердити свою правоту, Ліндеманн відправив групу психіатрів у Бірмінгем і Галл — два міста, що особливо постраждали від німецьких бомбардувань. Було опитано сотні чоловіків, жінок і дітей, які втратили домівки під час «Бліцу»: у них цікавилися про найдрібніші подробиці — «аж до кількості випитих пінт і куплених в аптеках таблеток аспірину»¹⁶.

За кілька місяців група повідомила Ліндеманну результати дослідження. Висновок, надрукований великими літерами на титульній сторінці, був такий:

НЕМАЄ ЖОДНОГО ДОКАЗУ ПРИГНІЧЕННЯ МОРАЛЬНОГО ДУХУ¹⁷.

То що ж Фредерік Ліндеманн зробив із цим однозначним висновком? Він його проігнорував. Для себе Ліндеманн уже вирішив, що стратегічне бомбардування — варіант безпрограшний і якісь там факти його думки не змінять.

Тому звіт, який він надіслав Черчиллю, був геть іншим:

Дослідження показало, що руйнування власного будинку — найбільша небезпека для морального духу. Виявилось, що людині це завдає більшого болю, аніж смерть друга чи навіть родича. У Галлі були очевидні ознаки зломленості, хоча було знищено лише одну десятину всіх будівель. З огляду на наведені вище цифри ми можемо завдати стільки ж шкоди кожному з 58 головних німецьких міст. Немає жодного сумніву, що це зламає дух німецького народу¹⁸.

* * *

Ось так і завершилася дискусія про ефективність бомбардування. Уся ця історія, як писав пізніше один історик, «смерділа полюванням на відьом»¹⁹. Доброчесні науковці, які виступали проти тактики нападу на мирне населення Німеччини, були офіційно проголошені боягузами або взагалі зрадниками.

Тим часом прибічники бомбардування вважали, що ворогові потрібно завдати куди більш жорсткого відповідного удару. Черчилль подав сигнал, і над Німеччиною розверзлося пекло. Коли бомби нарешті перестали сипатися з неба, жертв було вдсятеро більше, ніж після «Бліцу». За одну ніч у Дрездені вбили більше чоловіків, жінок і дітей, ніж у Лондоні за всю війну. Понад половину міст Німеччини було знищено. Країна перетворилася на велику купу тліючих руїн.

Упродовж усієї війни працювала лише невелика група Об'єднаних військово-повітряних сил, яка завдавала ударів безпосередньо по стратегічних цілях, як-от заводи й мости. Однак Черчилль до останніх місяців наполягав, що найнадійніший спосіб виграти війну — бомбардування цивільного населення задля зламу морального духу ворожої нації. У січні 1944 року меморандум Королівських ВПС із задоволенням підтримав цю думку: «Що більше ми скидаємо бомб, то більш задовільного результату досягаємо».

Прем'єр-міністр підкреслив ці слова своєю знаменитою червоною ручкою²⁰.

Тож чи мали бомбардування передбачуваний ефект?

Дозвольте мені знову почати зі свідчень авторитетного психіатра. У період із травня по липень 1945 року доктор Фрідріх Пансе опитав майже сотню німців, чиї будинки були зруйновані. «Коли все скінчилося, — розповів йому один з опитаних, — неймовірно сповнений сил, я закурив сигару». Загалом після рейду, за словами іншого очевидця, люди відчували ейфорію, «наче після виграної війни»²¹.

Не було й натяку на масову істерію. Навпаки, у нещодавно постраждалих містах мешканці відчували полегшення. «Сусіди неабияк допомагали одне одному, — зазначив Пансе. — З огляду на тяжкість і тривалість морального напруження, люди трималися напрочуд стійко та стримано»²².

Нацистська таємна служба безпеки Sicherheitsdiens, яка пильно стежила за німецьким населенням, у своїх звітах описувала аналогічну картину. Після авіаударів люди силкувалися допомагати одне одному: витягували з-під завалів постраждалих, гасили пожежі. Члени Гітлер'югенду повсюди дбали про бездомних і поранених. Бакалійник жартома повісив вивіску перед своїм магазином: «Тут продається ПРОСТО КАТАСТРОФІЧНЕ МАСЛО!»²³.

(Що ж, британцям жартувати вдавалося краще).

Незабаром після капітуляції Німеччини у травні 1945 року команда економістів Альянсу відвідала переможену країну — вивчати наслідки бомбардування за дорученням Міністерства оборони США. Головною метою американців було дізнатися, чи є така тактика хорошим способом виграти війну.

Висновки науковців були беззаперечні: план із бомбардуванням цивільних зазнав цілковитого фіаско. Ба більше, він ще й посприяв зміцненню військової економіки Німеччини, давши змогу війні тягнутися довше. Дослідники виявили, що з 1940 до 1944 року виробництво німецьких танків зросло вдев'ятеро, а літаків-винищувачів — аж у чотирнадцять разів.

Такого ж висновку дійшла і група британських економістів²⁴. Було здійснено дослідження у двадцяти одному місті — великому й малому, і в них виробництво зростало швидше, ніж у контрольній групі з чотирнадцяти міст, які не зазнали бомбардувань. «Ми починали розуміти, — зізнався один з американських економістів, — що виявили один із найбільших, а можливо, й найбільший прорахунок за всю війну»²⁵.

У всій цій жалюгідній історії мене найбільше захоплює те, що всі головні дійові особи потрапили в ту саму пастку.

Гітлер і Черчилль, Рузвельт і Ліндемманн повірили словам психолога Гюстава Ле Бона про те, що наша цивілізація — лише порожня оболонка. Вони були впевнені, що удари авіації розтрощать цю «поверховість» ущент. Але що довше тривали бомбардування, то міцнішою ставала ця оболонка — наче ніжна шкіра, яка під тиском перетворювалася на грубий мозоль.

Військові експерти, на жаль, не поспішали приймати цей факт. 25 років потому збройні сили США скерують на В'єтнам утричі більше вогневої сили, ніж за всю Другу світову війну²⁶. І цього разу вони зазнають іще більшої поразки. Людям вдається заперечувати очевидне, навіть коли життя вже давно його довело. До сьогодні багато хто впевнений, що стійкість, яку британці продемонстрували під час «Бліцу», — це породження виняткового британського характеру.

Але вона притаманна не тільки британцям. Ця стійкість живе в кожному з нас.

I

Новий реалізм

1 У цій книзі йдеться про радикальну ідею.

Про ідею, що століттями наводила жах на можновладців. Про ідею, відкинуту релігіями й ідеологіями, спростовану засобами масової інформації та викреслену з анналів світової історії.

Водночас — про ідею, визнану майже всіма відомими галузями науки. Про ідею, яку стверджує сама еволюція і доводять реалії повсякденного життя. Про ідею, настільки притаманну людській природі, що самé її існування залишається знехтуваним чи взагалі непоміченим.

Якби ж нам вистачило сміливості ставитися до неї серйозно, ця ідея могла б почати справжню революцію. Вона поставила б суспільство догори дригом. Тільки-но людина усвідомить усю її важливість, ця ідея змінить світосприйняття раз і назавжди швидше за найсильніший наркотик.

То про що ж ця радикальна ідея?

Про те, що більшість із нас — у глибині душі — доволі-таки порядні люди.

Я не знаю нікого, хто пояснив би цю ідею краще, ніж Том Постмес, професор соціальної психології в Гронінгенському університеті в Нідерландах. Роками він ставив своїм студентам одне й те саме запитання.

Уявіть, що літак здійснює аварійну посадку й розбивається на три частини. Кабіна швидко наповнюється димом, і всі пасажери розуміють: треба вибиратися звідси. Що буде далі?

- На Планеті А пасажери повертаються до своїх сусідів, щоб дізнатися, чи з ними все гаразд. Першими допомагають вийти з літака тим, хто потребує допомоги найбільше. Люди готові рятувати цілковитих незнайомих навіть ціною власного життя.
- На Планеті Б кожен сам по собі й рятується так, як може. Вибухає паніка. Розпочинається штовханина. Дітей, людей похилого віку й людей з інвалідністю змітає і затоптує натовп.

А тепер запитання: на якій планеті живемо ми?

«З мого досвіду, близько 97 відсотків людей відповідають, що ми живемо на Планеті Б, — каже професор Постмес. — А правда в тому, що в більшості випадків ми вчиняємо, як жителі Планети А»²⁷.

Неважливо, кому ви поставите це запитання, — «лівим» чи «правим», багатим чи бідним, неосвіченим чи ерудитам. Усі припускаються однакової помилки в судженні. «Вони не знають. Ані першокурсники, ані студенти середніх курсів, ані випускники, ані досвідчені професіонали, ані навіть працівники служби екстреної допомоги, — зітхає Постмес. — І це не через брак досліджень. Відповідь на це запитання ми отримали ще за часів Другої світової війни».

Навіть найстрашніші катастрофи в історії відбувалися саме на Планеті А. Згадаємо хоч би затоплення Титаніка. Якщо ви бачили фільм, то, мабуть, упевнені, що всі пасажери збожеволіли від паніки (окрім славнозвісного струнного квартету). Насправді ж евакуація відбувалася цілком упорядковано. Один з очевидців згадував, що «не було жодної ознаки паніки чи істерики, ніхто не кричав від страху й не бігав туди-сюди»²⁸.

Або згадаємо терористичні атаки 11 вересня 2001 року. Тисячі людей спокійно спускалися сходами охоплених вогнем веж-близнюків, цілковито усвідомлюючи, що їхнє життя в небезпеці. Вони зупинялися, щоб пропустити вперед пожежників і поранених. «І люди насправді казали: “Ні, ні, проходите першими”, — розповідав пізніше один із врятованих. — Було складно повірити, що в такий момент люди

казатимуть: “Ні, ні, будь ласка, займи моє місце”. Це було не-ймовірно»²⁹.

Коллективну свідомість не залишає міф про те, що за своєю природою люди егоїстичні, агресивні та схильні до паніки. Таке уявлення нідерландський біолог Франс де Вааль називає «теорією шпону»: упевненість у тому, що цивілізація — це крихке спорудження, яке може тріснути від найлегшого натиску³⁰. Насправді ж усе навпаки. Саме під тиском кризи, коли падають бомби чи піднімається паводок, ми, люди, проявляємо себе з найкращого боку.

29 серпня 2005 року ураган «Катріна» пронісся над Новим Орлеаном. Дамби та протипаводкові стіни, які мали захистити місто, не впоралися з натиском стихії. Буревій призвів до затоплення 80 відсотків будинків у регіоні, щонайменше 1836 людей загинули. Це був один із найбільш руйнівних природних катаклізмів в історії США.

Весь тиждень газети рясніли повідомленнями про зґвалтування та стрілянину в усьому Новому Орлеані. Оприлюднювалися жахливі розповіді про бродячі банди, мародерство й навіть про снайпера, що цілив у рятувальні гелікоптери. Усередині стадіону «Супердом», який слугував найбільшим у місті укриттям від штормів, тіснилося близько 25 000 людей — без доступу до електропостачання та води. Журналісти повідомляли, що двом немовлятам перерізали горло, а семирічну дитину зґвалтували й убили³¹.

Начальник поліції визнав, що місто скочується в анархію, губернаторка штату Луїзіана висловила такі самі побоювання. «Найбільшу лють я відчуваю через те, — сказала вона, — що ось такі катастрофи часто пробуджують у людях найлихіше»³².

Це твердження підхопили всі. У британській газеті *The Guardian* відомий історик Тімоті Ґартон Еш підсумував думку більшості: «Відберіть у людей базові складові організованого, цивілізованого життя — їжу, житло, питну воду,

мінімальне відчуття особистої безпеки, — і за кілька годин ми повернемося до природного стану Гоббса, стану війни всіх проти всіх. [...] Ангелами-рятівниками стають одиниці, більшість перетворюється назад на мавп».

Ось так теорія шпону постала перед нами в усій своїй красі. Новий Орлеан, за словами Гартона Еша, пробив невелику дірку в «тонкій скоринці, яку ми звели на кипучій магмі природи, зокрема й людської»³³.

Тільки через кілька місяців, коли журналісти розійшлися, паводкова вода остаточно збігла, а газетярі перейшли до огляду інших начасних подій, дослідники з'ясували, що насправді сталося в Новому Орлеані. Звуки стрілянини виявилися тріскотінням запобіжних клапанів у бензобаках затоплених автівок. У «Супердомі» загинуло шестеро людей: четверо померли від природних причин, одна — від передозування, ще одна — внаслідок самогубства. Начальник поліції мусив визнати, що за цей період не було офіційно зареєстровано жодного згвалтування чи вбивства. Мародерство, щоправда, відбувалося, але грабунки здебільшого здійснювали групи, які об'єднувалися задля виживання — часом навіть із представниками поліції³⁴.

Дослідники з Центру дослідження катастроф Делаверського університету дійшли висновку, що «переважна більшість виниклої активності мала просоціальний характер»³⁵.

Величезна кількість човнів для порятунку людей від підймання води прибула аж від самого Техасу. Сотні цивільних громадян сформували рятувальні загони. Серед них, наприклад, було одинадцять друзів, які, наче Робін Гуд, роздавали нужденним украдені їжу, одяг і ліки³⁶.

Отож, «Катріна» не побачила Новий Орлеан охопленим егоїзмом та анархією. Навпаки, місто сповнювали мужність і милосердя.

Ураган підтвердив висновки науки, яка вивчає поведінку людей під час кризових ситуацій. Центр дослідження

катастроф Делаверського університету розглянув майже сімсот випадків від 1963 року й визначив: попри те, що ми постійно бачимо у фільмах, справа ніколи не доходить до справжнього хаосу. Ніхто не залишається сам по собі. Рівень злочинності — убивств, грабежу, згвалтувань — завжди падає. Людей не паралізує від шоку, вони зберігають спокій та активно діють. «Хай якими є масштаби мародерства, — зазначає дослідник природних катастроф, — вони завжди відходять на другий план через великий альтруїзм у вигляді вільного й масового розповсюдження та використання товарів і послуг»³⁷.

Катастрофи виявляють у людях найкраще. Я не знаю жодного іншого соціологічного висновку, який би підтверджувався такою великою кількістю вагомих і настільки безтурботно проігнорованих доказів. Картина, яку малюють ЗМІ, завжди виявляється протилежністю того, що насправді відбувається, коли трапляється лихо.

Тим часом у Новому Орлеані за цю наполегливу діалектику люди поплатилися життям.

Не бажаючи заходити в місто незахищеними, рятувальники не квапилися з мобілізацією. Довелося залучати Національну гвардію, і в розпал операції на місце прибуло близько 72 000 військових. «Ці військові знають, як стріляти й убивати, — сказала губернаторка, — і я очікую, що вони це робитимуть»³⁸.

Її очікування справдилися. На Данцігерському мосту в східній частині міста поліція відкрила вогонь по шістьох невинних і неозброєних темношкірих містянах, убивши 17-річного хлопця та 40-річного чоловіка з порушенням інтелектуального розвитку (п'ятьох причетних офіцерів пізніше засудили до довготривалого ув'язнення)³⁹. Безперечно, катастрофа в Новому Орлеані була особливим випадком. Але під час стихійних лих події майже завжди розгортаються за однаковим сценарієм: стається біда, і люди швидко

згуртовуються перед нею, потім представники влади впадають у паніку й розв'язують другу катастрофу.

«У мене складається враження, — пише Ребекка Солніт, авторка книги “Рай, побудований у пеклі” (2009) — твору, який майстерно підсумовує наслідки урагану “Катріна”, — що “верхівка” починає сіяти паніку, щойно всі ці могутні люди роздивляться справжнє обличчя суспільства»⁴⁰. Диктатори й деспоти, губернатори та генерали надто часто вдаються до грубої сили, намагаючись запобігти сценаріям, вигаданим через припущення, що всі пересічні люди послуговуються лише особистими інтересами — як і вони самі.

2 Улітку 1999 року в маленькій школі бельгійського містечка Борнем дев'ятеро учнів підхопили загадкову хворобу. Того ранку діти прийшли на заняття без жодного симптому, а після обіду різко занедужали. Головні болі. Блювота. Тахікардія. Учителі силкувалися знайти пояснення, проте згадали тільки, що всі дев'ятеро пили «Кока-колу» під час перерви.

Журналістам не знадобилося багато часу, щоб роздмухати цю історію. У штаб-квартирі компанії Соса-Сола не змовкали телефони. Того ж вечора корпорація опублікувала пресреліз, у якому стверджувала, що мільйони пляшок було вилучено з полиць бельгійських магазинів. «Ми терміново шукаємо відповідь і сподіваємося остаточно отримати її протягом наступних кількох днів», — заявила представниця компанії⁴¹.

Але було вже запізно. Хвороба поширилася всією Бельгією та перетнула кордон із Францією. Карети швидкої допомоги не встигали забирати блідих і слабких дітей. За кілька днів під підозрою опинилася вся продукція Соса-Сола: «Фанта», «Спрайт», «Несті», «Акваріус»... Тепер ці напої здавалися небезпечними для дітей. «Інцидент із “Кока-колою”» завдав компанії один із найсильніших фінансових ударів за всі 107 років її існування, змусивши вилучити з продажу сімнадцять мільйонів ящиків прохолодних напоїв у Бельгії та

знищити всі складські запаси⁴². У підсумку збитки сягнули понад 200 мільйонів доларів⁴³.

Подальший розвиток подій здивував усіх. Через кілька тижнів токсикологи опублікували звіт лабораторних аналізів. Що ж виявила перевірка бляшанок «Кока-коли»? Нічого. Ніяких пестицидів. Жодної патогенної речовини. Жодного токсичного металу. Усе чисто. А що знайшли в крові й сечі сотень постраждалих? Нічогісінько. Науковці не могли назвати хімічних причин тяжких симптомів, які на той час зафіксували в понад тисячі хлопчиків і дівчаток.

«Діти дійсно були хворі, без сумніву, — сказав один із дослідників. — Але не через колу»⁴⁴.

«Інцидент із “Кока-колою”» порушив багатовікове філософське питання.

Що є істина?

Дещо є правдою незалежно від того, вірите ви в це чи ні. Вода закипає за температури 100 °С. Куріння вбиває. Президента Кеннеді було вбито в Далласі 22 листопада 1963 року.

Дещо ж може стати правдою, тільки якщо ми самі в це повіримо. Наші переконання перетворюються на те, що соціологи називають «самовтілюваним пророцтвом». Наприклад, якщо ви передбачатимете, що певний банк збанкрутує, і переконаєте багатьох людей закрити свої рахунки в ньому, то він і справді збанкрутує.

Або візьмімо ефект плацебо. Якщо лікар дасть вам фальшиву таблетку і скаже, що вона вилікує вас від хвороби, найімовірніше, ви дійсно почуватиметеся краще. Що драматичніше плацебо, то більший його ефект. Ми впевнені, що ін'єкції набагато ефективніші, ніж таблетки, а от за давніх часів допомагало і просте кровопускання. Не тому, що середньовічна медицина була настільки розвинутою, — просто люди вірили: така радикальна процедура неодмінно піде на користь.

А найсильніше плацебо? Хірургія! Одягніть білий халат, зробіть анестезію, а потім розслабтесь і налейте собі чашку

кави. Коли пацієнт прокинеться, скажіть, що операція минула успішно. Розгорнуте дослідження Британського медичного журналу з порівняння результатів фактичної хірургічної процедури й фіктивної хірургії (за таких захворювань, як біль у спині й печія) показало, що в трьох чвертях випадків плацебо допомагало пацієнтам почуватися краще, а в половині було настільки ж ефективним, як і справжнє лікування⁴⁵.

Проте ефект плацебо має і другий бік медалі.

Прийміть фальшиву таблетку, знаючи, що від неї ви захворієте, і, найімовірніше, так і станеться. Попередьте пацієнтів, що препарат має тяжкі побічні ефекти, і, вірогідно, вони їх відчують. Зі зрозумілих причин ефект «ноцебо» не було глибоко досліджено — усе ж таки не надто етично переконувати здорових людей у тому, що вони хворі. Проте всі докази свідчать: він може бути дуже потужним.

Такого ж висновку дійшли бельгійські службовці охорони здоров'я влітку 1999 року. Можливо, щось насправді було не так з однією чи двома бляшанками «Кока-коли», які випили діти в Борнемі. Хтозна? Попри це, науковці були переконані: сотню інших дітей по всій країні інфікувала «масова психогенна хвороба». Або простіше — уявна хвороба.

Однак це не означало, що жертви вдавали із себе хворих. Понад тисячу бельгійських дітей насправді страждали від нудоти, лихоманки й запаморочення. Повірте в щось достатньо, і це може стати реальністю. З ефекту ноцебо можна винести важливий урок: ідеї ніколи не залишаються *просто* ідеями. Ми те, у що віримо. Ми знаходимо те, що шукаємо. І те, що ми передбачаємо, здійснюється.

Імовірно, ви вже здогадалися, до чого це я: наш похмурий погляд на людство — це теж *ноцебо*.

Якщо ми *насправді* вважаємо, що мало кому можна довіряти, то саме так і будемо ставитися одне до одного — і всім це лише нашкодить. Небагато речей можуть так кардинально змінити світ, як наше ставлення до інших людей. Урешті-решт

ми завжди отримуємо те, на що очікуємо. Якщо ми хочемо впоратися з найскладнішими викликами сучасності — від кліматичної кризи до дедалі більшої недовіри людей одне до одного, — то, на мою думку, варто почати з перегляду власних поглядів на людську природу.

Зрозумійте мене правильно: у цій книжці я не читати-му проповідь про фундаментальну доброту. Звісно, люди аж ніяк не ангели. Ми — складні істоти й можемо проявляти себе і з найкращого боку, і з найгіршого. Питання лише в тому, якому з боків ми віддаємо перевагу.

Моя аргументація дуже проста: люди за своєю природою схожі на дітей, народжених на безлюдному острові. Коли спалахує війна, коли настає криза, ми всім серцем прагнемо доброти. Я наведу ще чимало наукових доказів того, що позитивніший погляд на людську природу дійсно близький до правди. Водночас я впевнений: близьке до правди може перетворитися на щирішу правду, якщо ми почнемо в це вірити.

Інтернетом ширяє одна притча невідомого походження. Ця історія, як на мене, доносить просту, але глибоку істину.

Якось старий мудрець сказав своєму онукові: «Усередині мене точиться невпинна боротьба. Це жажлива боротьба двох вовків. Один вовк лихий — злий, жадібний, заздрісний, пихатий і боягузливий. Другий вовк добрий — мирний і люблячий, скромний і щедрий, а його чесність заслуговує на довіру. Ці два вовки борються і в тобі, і всередині кожної іншої людини».

Хлопчик трохи пороздумував над словами дідуся й запитав: «Тож який вовк зазвичай перемагає?».

Дідусь усміхнувся: «Той, якого ти годуєш».

З Протягом останніх кількох років усі, кому я розповідав, про що йдеться в моїй тоді ще недописаній книзі, здивовано витріщалися. З якою зневірою на мене дивилися! Німецька видавчиня категорично відхилила мій рукопис. Німці, сказала вона, не вірять у вроджену доброту людства.